

ЭН БЕЛГИ

(Нурак Абдырахмановдун өздүк комуз үйрөтүү ыкмасы)

УДК
ББК
Т

Китептин даярдалып жана басылып чыгарылышы Кристенсен Фонду (АКШ, Калифорния) тарабынан каржыланды.

Автордук укуктар сакталган. Китептин бир да бөлүгүн уруксаатсыз көчүрүүгө, кайрадан басып чыгарууга жана таратууга болбойт.

Абдырахманов Нурак

Эн белги: Нурак Абдырахмановдун өздүк комуз үйрөтүү ыкмасы. Окуу курал. – Б., 2010.

ISBN

Колуңуздардагы китеп кыргыз музыка дүйнөсүнүн бирден-бир маанилүү тармагы катары эсептелген комузчулук өнөрүн үйрөтүүгө багыттылган окуу курал. Мында залкар комузчу Нурак Абдырахмановдун комуз күүлөрүн кагаз бетине түшүрүү жана улуу өнөрдү үйрөтүү боюнча иштеп чыккан «Эн белги» ыкмасы берилген. Ошол ыкма аркылуу китепке киргизилген 27 күүнү өздөштүрүү мүмкүнчүлүгү бар. Ошондой эле ал күүлөрдү комузчунун жана анын шакирттеринин аткаруусунда көрүү, жана көз аркылуу үйрөнүүнү бекемдөө максатында DVD форматындагы диск тиркелген.

Окуу курал “Айгине» маданий изилдөө борбору тарабынан ишке ашырылган Кристенсен Фондунун «Салттуу музыканы сактоо» долбоорунун жыйынтыгы болуп эсептелет.

ISBN

УДК
ББК

© Нурак Абдрахманов
© «Айгине» маданий изилдөө борбору, 2010
Токтогул көчөсү 93, Бишкек 720040, Кыргызстан

МАЗМУНУ

АЛГЫ СӨЗ.....	
КИРИШҮҮ.....	

1 – бөлүм: КОМУЗ ДҮЙНӨСҮНӨ БЕТ АЛУУ

Комуз үйрөнүүдөгү татаалдыктар.....	
Аспапты үйрөнүп баштоо.....	

2 – бөлүм: ЭН БЕЛГИ – КОМУЗ ҮЙРӨНҮҮНҮН ЖАҢЫ ЖАНА ТАК ЖОЛУ

Киришүү.....	
Эн белги боюнча түшүндүрмөлөр.....	

3 – бөлүм: КҮҮ САБАКТАРЫ

Алгачкы көнүгүүлөр:

1-көнүгүү: Карагат.....	
2-көнүгүү: Кулунум.....	
3-көнүгүү: Балалык.....	
4-көнүгүү: Мектебим.....	
Сабактар:	
1-сабак: Марш күү.....	
2-сабак: Алтын балалык.....	
3-сабак: Буудан көк.....	
4-сабак: Маш Ботой.....	
5-сабак: Бекарстан Ташы.....	
6-сабак: Ата мурасы.....	
7-сабак: Соң-Көл.....	
8-сабак: Көйрөң-Күү.....	
11-сабак:Эргиме.....	
9-сабак. Улуу тоолор.....	
10-сабак. Өмүр көчү.....	
12-сабак. Паравоз.....	
13-сабак. Кыз кербез.....	
14-сабак. Арсар күү.....	
15-сабак. Жаш кербез.....	
16-сабак. Мезгил жаңырыгы.....	
17-сабак. Тогуз кайрык.....	
18-сабак. Азаттык камбаркан.....	
19-сабак. Миң-Кыял.....	
20-сабак. Музоокенин муңдуу күү.....	
21-сабак. Эне жүрөгү.....	
22-сабак. Үркүн.....	
23-сабак. Атила хан.....	
24-сабак. Абай ата.....	
25-сабак. Эмгек бакыт.....	

4 - бөлүм: АВТОР ТУУРАЛУУ

Нурак Абдрахмановдун өмүр-чыгармачылык таржымалы.....	
Сүрөттө калган көз ирмемдер.....	

АЛГЫ СӨЗ

"Курсак тоюнат, кийим бүтөлөт. Ал эми рухий байлык жоголсо, аны миң жылдар бою да калыбына келтирүүгө болбойт..." (Япон эл сөзү)

Заманыбыздын залкар инсандарынын бири Нурак Абдырахмановдун айткан абдан бир маңыздуу сөзү бар: «Адам рухунун терең жактарын туюндуруу жана өнүктүрүү багытында пайдаланылган эң чоң каражаттарынын бири - музыка». «Айгине» маданий изилдөө борбору түзмө-түз музыка дүйнөсүндө кызмат кылбаса дагы, Кыргызстандагы элдин руханий жана табигый мурас-байлыктарын сактоо, коргоо жана изилдөө озуйпасынын өз мойнуна жүктөп, табият менен маданияттын ачыла элек кырларын ачуу максатын көздөө менен иш жүргүзүп келе жатат. Руханий байлыктын эң маанилүү бирдиктеринин бири болуп салттуу музыка эсептелгендиктен, «Айгиненин» иш багыты анын үстүндө иш алып барууга тикелей байланышта эле.

Аталган изилдөө борбор, филология илиминин доктору Гүлнара Айтпаеванын демилгеси, Алымбаева Аида жана Токтогулова Мукарамдын катышуусу менен, 2005-жылы Кыргызстандыгы мазарларды (ыйык жерлерди) таануу, изилдөө жана коргоо максатынын негизинде түзүлгөн. Алгачкы жылы, АКШдагы Кристенсен Уюму Талас аймагындагы ыйык жерлерди изилдөө үчүн бир жылдык долбоорго каржылоого макулдугун билдирген. Андан соң долбоор улам кеңейип, өнүгүп, узарып, ошондон азыркы убакка чейин, «Айгине» бир нече эл аралык уюмдардын каржылоосу менен иш жүргүзүп келет. Өзүнүн беш жылдык тарыхында изилдөө борбор, өлкөнүн Талас, Ысык-Көл, Жалал-Абад жана Ош дубандарында ыйык жерлер, ага байланышкан көрүнүштөр, салттуу илимдер жана эл даанышмандыгы боюнча кенен изилдөө, кээ бир аймактарда коргоо иштерин жүргүзүп анын жыйынтыктары катары, элдик билимдерди биздин доорго мүнөздүү жазуу таризинде сактап, кийинки муундарга берүү максатында бир канча китептерди жарыкка чыгара баштаган жана учурдун жетишкендигинен артта калбай бүткүл дүйнөлүк түйүндө (интернетте) веб-ресурс түзгөн.

«Айгине» 2008-жылдан бери, Кыргызстандагы жана дүйнөнүн булуң-бурчундагы эл даанышмандарынын, карыяларынын, салттык билимди сактап жүрүүчүлөрдүн башын бириктирип, тажрыйба алмашуу, дүйнөгө тынчтык, бейкутчулук тилөө максатынын негизинде «Улуу От» ырымын өткөрүп келет. 2009-жылы июнь айында өткөрүлгөн «Улуу Отко» учурубүздүн залкарларынын бири Нурак Абдрахманов да чакырылган эле. Ошондо улуу комузчуну мукам күүлөрү жана жагымдуу ырлары менен, Кристенсен Уюмунун Борбордук Азия менен Туркиядагы долбоорлорунун жетекчиси Эржен Хамаганова бекем эсине түйүп калат. Кийинчерээк, Эржен айым менен улуу комузчу «Айгиненин» кеңсесинде кандайдыр менен себептер менен дагы бир ирет жүз көрүшүп, ошондо «Эн белгилер» тууралуу сөз болот. «Эн белгилер», деги эле Нурак Абдырахмановдун чыгармачылык жолу Кристенсен Уюмунун «Салттык музыканы сактоо» долбоорунун максаттарына бардык жагынан шайкеш келет эле. Ошентип, «Айгине» уюму тарабынан залкардын комуз үйрөтүү жана комуз күүлөрүн таза сактоо боюнча иштеп чыккан ыкмасы «Эн белги» боюнча бир жылдык долбоор жазылып, ага Кристенсен Уюму тарабынан каражат берилген. Колунуздагы «Эн белги: Нурак Абдырахмановдун өздүк комуз үйрөтүү ыкмасы» китебин же комуз үйрөнүү боюнча окуу куралын, ошол долбоордун негизги максаты жана жыйынтыгы катары эсептесеңиздер болот.

Китеп автордун кириш сөзүнөн жана үч бөлүмдөн турат. Элге белгилүү болгондой, Нурак Абдырахманов комузчу, күүчү, обончу, акын, аткаруучу жана эң сапаттуу комуздарды, ээрлерди чапкан жыгач уста гана болуп чектелбестен, өзүн изденүүчү, ойчул жана жазуучу катарында да өнүктүрүп жүрөт. Анын «Улуу Баян» аттуу тарыхый ой-толгоо китеби көптөгөн

тарыхый маалыматтарды, талдоолорду жана кызыктуу ой толгоолорду камтып, коомчулукта көптөгөн пикирлерди, кызыгууларды жаратууда. Бул китептин кириш сөзүндө жана биринчи бөлүмүндө камтылган автордун тарыхый талдоолору, түшүндүрмөлөрү да ошол негизде жазылган десек болот.

Окуу куралдын биринчи бөлүмүндө комуз үйрөнүү тууралуу жалпы маалымат берилип, андагы татаалдыктар тууралуу сөз болуп, улуу аспапты өздөштүрүүдө эмнелер эске алынышы керек экендиги учкай айтылат.

«Эн белги» - бул комуз күүлөрүн муундарга нагыз түрдө өткөрүп берүүнүн бирден-бир жолу. Автордун айтуусунда, жалпы кабыл алынган 12 деңгээлдик европалык ноталык системага салуу күүлөрдү бир аз бурмалап, нукуралуулугун жоготот. Анткени ата-бабаларыбыз комузду 18 түрлүү бурашып, алардан чыккан үнгө өтө кылдат мамиле кылышып, ар бир добушка маани беришкен. Нурак Абдырахманов иштеп чыккан «Эн белги» ыкмасы комуз күүлөрүн кагаз бетине кылдат түшүрүп, эчендеген кылымдардан бери оозеки түрдө сакталып келе жаткан бабалардын аспап аркылуу чыгарган үндөрүн таза бойдон сактап кала алат. Анан калса, аталган ыкма үйрөнүүчүлөрдүн шартын 30 эсе жеңилдип, комуз үйрөнүүнү каалап, бирок кыйынчылыктарынан улам, моюндары жар бербей жүргөндөргө табылгыс кенч болуп бере алат десек жаңылышпаспыз. Бирок албетте, ар нерсени үйрөнүү эбегейсиз эркти, убакытты, дит коюну, ар тараптуу изденүүнү жана жан-дил менен берилүүнү талап кылат. Бул окуу куралды окуп чыгуу менен эле, ар бир адам улуу комуз өнөрүн тийешелүү деңгээлде өздөштүрүп кете алат деп дүңгүрөтүп айтуудан алыспыз. Арийне, китеп аркылуу үйрөнгөн тажрыйбаны бекемдеш үчүн, заманыбыздын жетишкен шарттарынан пайдаланылып, күүлөр Нурак Абдрахмановдун жана анын шакирттеринин аткаруусунда видео тасмага тартылып, DVD форматындагы дискке жаздырылды. Ал тасманын өзгөчөлүгү жана баалуулугу, ар бир күүнү чертүүдө оң кол жана сол кол өз өзүнчө тартылып, жакындатылып берилген. Демек, үйрөнүүчү адам китеп боюнча эн белгилер менен күүнү өздөштүрүп бүткөн соң, видео тасмадан күү кандай таризде ойнолуш керек, колдор, манжалар кандай кыймылдаш керек экендигин көрүп, комузду өз алдынча толук кандуу ойной алууга шарты бар. Диск китептин арткы бетинде тиркелген.

«Эн белги» ыкмасы боюнча жалпы маалыматты, анын келип чыгуу зарылдыгы, түшүндүрмөлөрү жана колдонуу боюнча китептин экинчи бөлүмүнөн таба аласыздар.

Китептин негизин түзгөн 3-бөлүмдө автордун жана башка улуу комузчулардын жыйырма бештен ашык күүсү эн белги жана демейдеки европалык системалырына салынып, ар бир күүнүн тарыхы, уламышы менен кошо берилген.

Акыркы бөлүмдөн болсо, автордун өмүр таржымалы боюнча жалпы маалымат алып, үй-бүлөлүк архивинен табылган сүрөттөрүн көрсөңүздөр болот.

«Эн белги» ыкмасынын өзү сыяктуу эле, бул китеп эки чоң ишти бир аткараган касиетке ээ: комуз үйрөтүү жана салттык музыкалык мурасты сактап, келечек муундарга өткөрүп берүү. Комузду бийик деңгээлде черте билген ар бир адам, салттык мурастын алып жүрүүчүлөрү, сактоочулары жана кийинки муундарга өткөрүп берүүчүлөрү экендиги шексиз. Бирок ата-бабалардан калган улуу күүлөрдү ар ким ар кандай өздөштүрүп, ар кандай таризде, ар кандай деңгээлде чертип, үйрөтүп, уламдан-улам күүнүн нукуралуугу жоголушу мүмкүн. Ал эми, бул китепке «Эн белги» аркылуу түшүрүлгөн ар бир күү ушул бойдон сакталышы айкын иш. Бири кем дүйнө демекчи, мүмкүнчүлүктөрдүн чектелүүлүгүнөн долбоор боюнча «Эн белгиге», нотага жана тасмага түшүрүлүп китепке 27 гана күү кирди. Нурак Абдырахмановдун айтуусунда, азыркы убакта эл ичинде жигердүү чертилип, аткарылып жүргөн жүздүн тегерегинде гана күү бар, ал эми Улуттук Радионун Алтын Фондусунда залкар комузчулардын миңден ашык күүсү сапаты өтө начар техника менен жазылган боюнча сакталып, басырылып жатат. Кыргыз эли, ошолорду учурубүздүн таланттуу комузчуларына кайрадан черттирип, заманбап ыкмаларды колдонуу аркылуу, жакшы сапат менен кийинки муундарыбыздын жан-дүйнөсүнө тартуулаган баасыз белек катары өткөрүп бере алабыз

деген кыялдануулар зор...

КИРИШҮҮ

Дүйнө элдеринин кылдуу музыкалык аспаптарына салыштырмалуу комуз аспабы үйрөнүүгө өтө татаал экендиги менен айырмаланат. Себеби, комуз аспабы б.э.ч. «Хун Бу сы» аттуу кытай тарых жазмаларына катталганына караганда, андан да мурда өтө байыркы заманда пайда болгон аспап экендиги анык. Демек, ошончолук узак убакыт өмүр сүргөн аспапка ар замандагы адамдар өз табитине жараша чыгармалар жаратып, андан улам ар кандай толгоолор же күүлөнүш пайда болгондугун түшүнсөк болот. Дүйнө элдеринин кылдуу музыкалык аспаптары бир же эки толгоо менен чектелсе, комуз музыкасы 18 толгоого чейин өсүп жеткен. Ар бир толгоого которулган сайын комуз музыкасы улам жаңы музыкалык асерге ээ болуп, кайталангыс жаңычыл мукамдуу мүнөзгө ээ болуп турат.

Арийне, 18 түрдүү күүлөнүш комуз үйрөнүүдө он сегиз түрдүү тоскоолдуктарды жаратат. Ошол татаалдыкты жөнөкөйлөтүү үчүн жаңыча ыкма ойлоп табуу зарылдыгы келип чыкты. Ал зарылдыкка 1974-жылы Ак-Талаа районунда балдардын музыкалык мектеби ачылышы себеп болду. Ал мектепте комуз боюнча сабак берүү милдети мага тапшырылды эле. Европалык нота аркылуу жогорудагы тоскоолдуктарды жеңип чыгуу өтө татаалдыктарды жаратып, иштин натыйжасы аз болуп жатты. Акыры эн белгилер (малга эн тамга салган уруулар тамгасы же кыргыз тамгалары) аркылуу үйрөтүү ыкмасына киришүүгө туура келди. Ошентип, көп жылдык тажрыйбадан улам 18 түрлүү күүлөнүштөгү тоскоолдукту жана 12 түрлүү үн бийиктигине (тональностко) которуп күүлөгөндө пайда болгон тоскоолдуктардын бардыгын эн белгилер аркылуу бир гана ыкмага түшүрүп үйрөнүү мүмкүнчүлүгү ачылды. Башкача айтканда комузду нота менен үйрөнүү 30 эсе жеңилдеди.

Эн белгилер үчүн Шибердеги (Сибирдеги) Энесай жана Орхон дарыяларынын бойлорундагы V – VIII кылымдардагы ташка жазылган Кыргыз тамгаларын пайдаланууну талапка ылайык келди. Себеби, сол колдун манжалары кыргыз тамгалары менен белгиленсе, оң колдун манжалары кирилица тамгалары менен белгиленип, бири бирине чаташуу кокустугунан арылууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Рим цифрасы менен комуздун моюнундагы музыка ойноло турган мерчемдери белгиленсе, азыркы цифралар менен музыка кайрыктарын канча жолу кайталоо керек экендиги жана ар кандай катар номерлер белгиленди. Албетте, ошончо көптөгөн ыкмаларды ажырымдап түшүндүрүүгө азыркы цифраларды жана тамгаларды пайдалануу жетишсиз болор эле.

Комуз музыкасында дагы бир өзгөчөлүк, анын репертуарынын өтө бай экендиги. Мисалы: Залкар (философиялык) күүлөр, «айтым» же бир окуяны баяндаган күүлөр, туурамчы күүлөр (күкүктү, булбулду, паровозду ж.б. туурайт), куудул күүлөр, арман күүлөр, кошок күүлөр, тарых же кыргыздын тарыхына байланыштуу күүлөр, майрамдык же салтанат күүлөр, обон күүлөр сыяктуу болуп бир топ түрлөргө бөлүнүшөт. Анчалык бай репертуарды эч бир элдин музыка мурастарынан учурата албадым. Демек, комуз музыкасы жалаң гана татаал ыкмалардан турбастан, анын маани-маңызы жагынан дагы бийик деңгээлге өнүккөндүгүн түшүнсөк болот.

Комуз музыкасында эң эски замандан даректүү кабар берген күү «Шүдүнгүт» деп аталат. Себеби, б.э. V кылымда бүткүл Европанын падышасы болуп турган Адилхандын (Батыш калкы «Аттила» деп жазат) баш вазири Төлөк баатыр өтө зор, салмагы оор адам болгондуктан аны ат көтөрө албай, Шүдүнгүт деген бука минип жүрчү экен. Өзү комузчу жана жамакчы адам болгондуктан «Шүдүнгүттүн жүрүшү» деген күү чыгарган имиш. Ал букасы ат менен тең жүргөн күлүк бука болгон үчүн «Уй күлүгү Шүдүнгүт» деген эл макалы

бүгүн да айтылат. Ошол букасы Парижге жакын калганда жер чапчып, баспай токтоп туруп алган имиш. Ошондо зор адамдын «ош» деп кыйкырып, камчыланганын уккан биздин аталарыбыз менен кошо жүргөн нечен түрлүү тил билбеген эл ал жерди «Ош» деп атап калышкан имиш. Чыны менен Париждин түштүк-чыгыш тарабында 200 км. аралыкта «Ош» деген чоң шаар бүгүн да турат. Ошол Ош шаарында 453-жылы Аттила атабыз кайтыш болуп, анын керээзи боюнча элди кайра баштап жөнөгөн Төлөк баатыр Балкан тоолоруна келгенде жолдон адашат экен. Жолдон адашканына сарсанаа болгон апаларыбыз көкөлөп учкан торгойдон жол сурап:

Карача торгой эл кайда,

Эдил деген суу кайда?, - деп темир комузга күү чыгарышкан. Ал заманда азыркы Волга дарыясы Адилхандын урматына «Эдил» деп аталган. Ошол «Карача торгой» деген күү бүгүн да элдин кызыгуусуна татып, сахналарда аткарылып жүрөт.

Төлөк баатыр Шүдүңгүттү минип, жол чалып келмек үчүн Балкан тоого чыгат экен. Ээн жерде Адилханы (Аттила) эсине түшүп, комузун чалып, арман-кошогун ырдаганы XIX кылымдын инсаны Балык ырчынын айтуусу боюнча минтип жазылган:

Балкан, Балкан, Балкан тоо,

Балкан тоого мен чыксам.

Башында бар айры тоо.

Айры тоого мен чыксам,

Көлдө жаткан көп өрдөк,

Ылаачын тийсе бөлүнбөйт.

Ылаачындай шумкарым,

Аттилам сенден айрылып.

Кайгы-муңум бөлүүгө,

Эл карааны көрүнбөйт. ж.б.

Бул чыгарманын обону же күүсү Кыргыз Радиосунун алтын корунда 1950-жылдардагы жазылган 4 комузчунун аткаруусунда сакталып турат. Дастаны болсо Балык ырчынын айтуусу боюнча Кыргыз Илимдер Академиясынын кол жазмалар корунда Сапарбек уулу Тургунбектин тапшыруусунда сакталууда.

Атиланын кийинки урпагы, VI кылымда жашаган деп болжолдонгон Баласагын Кагандын уулу Бекарстан Ташы атабыз менен апабыз Ак Мактым жөнүндө ашыктык дастаны эл арасында бүгүн да айтылып, күүсү концерттерде ойнолууда. Андай чыгармалар ондоп саналат. Миң жылдарды аттап өтүп, сахналарда ойнолуп жаткан андай улуу мурастар кыргыздан бөлөк элдерде учурабайт.

Албетте, ал жетишкендиктин негизги түбү барып шумерлерге такалат. Шумерлердин кабары тарых даректеринде мындан 6 000 жыл мурда Египет жергесине чыгыш тараптан баргандыгы жазылат. Чыгыш тараптагы эң эски маданият эстеликтери Сибирден табылып жатат. Сибирге алгачкы барган окумуштуулар XX кылымдын башында Сибирдин аталышын «Шибер» деп кыргызча аталышы боюнча жазышкан. Ошол заманда археологдор Сибирдеги Тюмен шаарынын жанында «Андронов» деп аталган чарбактын жанынан бийик дөбө кылып курулган көрүстөндү казып алышыптыр. Ошон үчүн ошол маанайдагы көрүстөндөрдү «андроновдук» деп атап коюшкан. Ал көрүстөндөр кыргыздарга тийешелүү экендигин бардык тарыхчылар тастыкташат.

2007-жылы биофизика илимдеринин доктору, академик Андрей Димитриев баштаган орус окумуштуулары Сибирдеги чоң дөбөлөрдүн биринен «Алтайская царица» («Алтай ханышыасы») деген аялдын сөөгүн казып чыккандыгын барыбыз теле берүүлөрдөн көрүп, басылмалардан окудук. Ал окумуштуулардын айтымында сибирдеги жүздөгөн көрүстөндөрдүн курулган мезгили 7 000 жылдык мөөнөттөн аркы мезгилди камтыйт экен. Ырас, ал заманда дүйнө элдери эч бир колго аларлык маданият белгисин жасай элек, жарым жапайы абалда эле.

Демек, ошол андроновдук белгидеги көрүстөндөрдүн мындан 7 000 жылдан мурдакы замандарда курулуп жатышы, кыргыз калкынын анык жаш мөөнөтүнөн кабар берет. Андрей Димитриев баштаган окумуштуулардын тастыктоосу боюнча ал көрүстөн-коргондор (орусча – «курганы») бардык белгилери боюнча Египет пирамдаларына шайкеш келет экен. Сибирдеги жана Египеттеги көрүстөндөрдүн болгон айырмасы сибирдеги көрүстөндөрдүн көпчүлүк бөлүгү топурактан курулса, Египет пирамидалары жалаң таштан курулуптур. Андан башка бардык белгилери (тоннелдери, өлүктү катырып көмүү ыкмасы, буюм-тайымы менен кошо көмгөнү, ж.б.) окшош экендигин тастыкташты.

Андан улам Кыргыз атанын болжолу миң жыл кийинки урпагы Шум Эр (Шумдук эр) деген атабыз кандайдыр бир себептер менен Сибирдеги Кыргыз калкын Египетке көчүрүп кеткендиги ойго келет. Эгерде андай болбосо Фараон Тутанхамондун саркофагындагы алтынга чөгөрүлгөн сыя төгүү ыкмасы кандай себеп менен бизде сакталат? Мисалы Тууганбай Абдиевдин кемер курундагы сыя төгүлгөн шөкөт менен Фараон Тутанхамондун саркофагындагы окшоштук эч айырмасыз. Андай жасалга дүйнөнүн бөлөк элдеринин көркөм буюмдарында учурабайт. А бизде болсо андай сыя төгүп жасалгаланган буюмдар эл арасында толтура. Демек, ал өнөрчүлүктү бүгүнкүгө чейин биздин гана аталарыбыз гана сактап келген. Ага караганда Египет пирамидаларынын алгачкы башаты Сибирден башталганы анык. Ансыз Египет пирамидалары Сибирдеги кыргыз көрүстөндөрүнө окшоп калбайт эле.

«Египет» деген сөздү ал тараптагы калктар чечмелеп бере алышпайт. Ага караганда биздин «райым эт», «таазим эт» жана башка туюнтмаларыбызга шайкеш «Эгип эт» (эгип жаша) деген өз сөзүбүз болушу мүмкүн. Эгерде «Эгип эт» деген аталыш бизге тийиштүү болсо, анда ал тарапка аталарыбыз «эгип этиш» (эгип жашаш) үчүн барган. Андан дагы таасын далил, египеттиктер фараондорду адам эмес, жарым-кудайлар деп билишет. Өз атасын «Кудай» деп эч ким атаган эмес. Демек, шумерлердин Египетке падыша болгон инсандарын алар Фараон (Жарым-Кудай) деп атап алышкан. Ага кошумча «Шумер» деген сөздү дагы ал тараптагы калктар чечмелей алышпады. «Шум Эр», Шумдук Эр» деген сөздөрүбүз турганда Кыргыз атанын миң жыл кийинки урпагы Шумэр атабыз Сибирде суук болгон заманда эгинчиликке ылайыктуу жер издеп Кыргыз калкын Египетке көчүрүп кеткени чын. Ошон үчүн Кыргыз калкын египеттиктер «Шумер» деп атап алышкан.

Ага кошумча интернет булактарына шумерче – орусча сөздүк кийирип коюшуптур. Анда; ирик – валух, жети – семь, чар – круг, ж.б. көп сөздөр жүрөт. Мисалы «чар» деген сөздү биз гана пайдаланабыз. Чыракты тегеренип учкан көпөлөктү «чар көпөлөк» дейбиз. Айланабызды «чар тарап» дейбиз. Үймөк эгиндин айланасындагы кебек-сабагын «чар» дейбиз. Атбашы жергесинде бир тоону тегеренип ашкан «чар» деген ашуу бар. Кыскасы, «чар» деген бизде гана орусча «круг» деген маани билдирет.

Андан сырткары Египет музейлеринде биздин кыл кыягыбыз турат. Ал тарапта ал аспапта ойной билген адам жок экендигинен улам биздин аталарыбыздын (шумерлердин) Египетте калган эстелиги деп бүтүм чыгарууга болот. Себеби, эң эски замандардан келе жаткан салттуу чыгармалары али күнчө сакталган кыл кыягыбыз бүгүн да дүйнө элдерин таңгалдырып, эл аралык фестивалдарда шаңшып жатпайбы. Ага караганда комуз аспабыбыз деле шумерлер дооруна туура келиши мүмкүн.

Ага кошумча далил, археологдор шумерлердин Ур деген шаарынын калдыктарын казып жатып, алтындан жасалган арфа таап чыгышыптыр. Ал аспапты б.з.ч. 2300 жыл мурда жасалганын жана ал аспап шумерлерге тийиштүү экендигин тастыкташыптыр. Эгерде ал аспап шумерлерге тийиштүү болсо, анын аталышы дагы кыргызча болууга тийиш. Аныгында ал аспаптын аталышын бүт дүйнө элдери «арпа» деп атап, «**arpa**» деп жазышат экен. Жакшылап ой жүгүртүп карасак арфанын кылдары кадимки арпанын кылкандары сыяктуу текши салааланып тизилип тургандыгын көрөбүз. Демек, аталарыбыз арпага окшотуп, кылдары текши салааланып тизилип турган аспап жасап, ал аспаптын арпага окшош

экендигинен улам ага «арпа» деп ат коюшкан. Аны орустар «арфа» деп бир тамгасын өзгөртүп койгон үчүн ал аспапты чоочун аспап катары турмушубузга кийирбей жатабыз. Негизи эле качан «**комуз**» деген ийкемдүү, үнү шандуу, алып жүрүүгө ыңгайлуу, мүмкүнчүлүгү бай аспабыбыз турмушубузга киргенден баштап «арпа» деген музыкалык аспабыбыз керектөөдөн чыгып калганын түшүнсөк болот. *(бул маалыматтардын кайсыл адабияттардан алынгандыгы жөнүндө шилтамалар 2007-жылы жарык көргөн «Улуу баян» аттуу китебимде камтылган).*

Ошон үчүн, бүт дүйнө элдери чогулган конкурс-фестивалдарда музыка билермандары комуз музыкасына өзгөчө таасирленип, эл аралык фестивалдарына байма-бай чакырып жатышкандыр. Чет өлкөлөрдө комуз музыкасына таасирленбеген бир дагы чөйрө көргөн жокмун. Ошол бүт дүйнө элдерин таң калдырып жаткан комуз музыкасын толук кандуу сактап калуу бүгүнкү күндүн талабы. «Колдо бар алтындын баркы жок» демекчи, өкмөт тарабынан комузга өз деңгээлинде көңүл бурулбай келе жатат. Коңшу республикаларда өздүк музыкалык аспаптарын илимий деңгээлде жасай турган фабрикалары бар. Бизде болсо ал иш кустардык деңгээлде. Коңшу калктар аспаптык салттуу музыкаларын толук кандуу ноталаштырып, ар бир музыкалык окуу жайларында китепканаларга том-том кылып жыйып коюшкан. Бизде болсо музыкалык окуу жайларда «салттык музыка боюнча окуу курал жок» деген сөздөр көп жылдардан бери айтылып келе жатса дагы алгылыктуу чара көрүлө элек.

Бардык баалуулуктардын эң бийиги рухий байлык. Рухий баалуулуктун күзгүсү болгон салттуу музыкалар боюнча эл аралык чордондо (форумда) же ат салышында (конкурсунда) кыргызды бийик даражага көтөргөн эң биринчи таянычы комуз музыкасы экендиги көп жылдар бою далилденип келе жатат. Ата-бабаларыбыздын ошол ыйык жана бийик мурасын ноталаштырып, түбөлүктүү сакталышына жана келечек муундардын үйрөнүүсүнө шарт түзүү өтө маанилүү маселе. Биздин комузда ойнолгон музыкабызга таң калган Жапандык музыка билермандары: - «Курсак тоюнат, кийим бүтөлөт. Ал эми рухий байлык жоголсо аны миң жылдар бою калыбына келтирүүгө болбойт. Бул укмуштуу өнөрчүлүктү билгичтик менен сакташыңар керек.» - дешти эле.

Эгерде радионун алтын казынасындагы үн тасмалар эскирип же жоголуп, рухий байлыгыбыздын учугу үзүлсө, анда андагы биз билбеген жүздөгөн мурастарды эч ким эч качан ордуна келтире албасы чын. Качан ал мурастар китепке жазылып, архивдерде, китепканаларда сакталса гана жоголуу коркунучунан кутулат.

Окуу куралдарынын жоктугунан улам ар бир комузчу өз деңгээлине жараша чыгармаларды ар түрдүү вариантта, ар түрдүү деңгээлде аткарышат. Алардын аткаруусунда активдүү жашап жаткан комуз күүлөрү жүздөн ашпайт. Ал эми радионун алтын казынасында бир эле Ыбрай Туман уулунун чертүүсүндө 144 күү сакталып турат. Күү жыйноочу Буудайбек Сабыр уулунун айтуусуна караганда учурунда ошондой орошон таланттар тарабынан радиого миңден ашык күү жаздырышкан экен. Бүгүнкү күнү жүздөгөн күүлөрдүн жазылыш сапаты начардыгынан улам уктурулбай, жаштар тарабынан үйрөнүлбөй, рух дүйнөбүзгө кызмат өтөбөй, көп жылдардан бери дымып жатат. Албетте, ал ишти жолго коюп, парасаты жетик адамдар аркылуу нотага түшүрүп, элдин керектөөсүнө жеткирүү өкмөттүн милдети.

Ырас, Жапаниядан Түркияга чейинки элдер: - «Биздин түп мекенибиз Алтай. Кыргыздар менен түбүбүз бир» - дешет. Бирок алар барган жеринде бөлөк калктар менен аралашып калгандыктан салт-санаасы, тили, музыкасы өзгөрүп калган. X кылымдагы 100 жылга созулган Улуу Кургакчылыкта, Улуу Кыргыз Кагандыгы (Императорлугу) 926-жылы Түркияга кетип, Ала-Тоодо Арслан Карахан бөлүп калган кыргыздын кичинекей бөлүкчөсү мында калган экенбиз. Ошон үчүн эч кимге аралашпаган себептүү ары жагы Кыргыз атанын, бери жагы Шумэр атанын анык маданиятын биз сактап турабыз. Ага далил, кыргыз музыкасы эч бир дүйнө элдеринин салттуу музыкасына окшобогон оригиналдуулугу менен айырмаланат. Ошол миң жылдарды аттап өтүп, өлбөстүккө айланган кайталангыс

өзгөчөлүктү (оригиналдуулукту), жан дүйнөнү аруулукка бөлөгөн тереңдикти билгичтик менен сактоо эң башкы милдетибиз. Ушул китептин жазылышына чакан каражат берген АКШдагы Кристенсен Уюмуна жана долбоорду ишке ашырган «Айгине» маданий изилдөө борборуна ырахмат. Ансыз, көптөгөн устаттарым көзмө-көз үйрөткөн татаал ыкмалар өзүм менен кошо кетпесин деп, шакирттериме үйрөтүү менен чектелип жүрдүм эле. Рухий кенчти келечек муундарга өткөрүү ыйык милет. Бул китеп ошол улуу иштин башаты катары жалпы комуз аспабын үйрөнүүчүлөргө сунушталып жатат. Ар бир жаңы башталыштын кемчилиги болот. Эгерде бул эмгектин кемчилигин сезген музыка билермандары жана кеңеш берүүчүлөр болсо түздөн түз кайрылып, ой бөлүшүүсүн суранабыз.

1 – бөлүм

КОМУЗ ДҮЙНӨСҮНӨ БЕТ АЛУУ

КОМУЗ ҮЙРӨНҮҮДӨГҮ ТАТААЛДЫКТАР

Байыртан эле турмуштук зарылчылыктан улам жазуу-сызуу өнөрчүлүгү келип чыккан. Ошол үчүн өз кезегинде нота жазуу өнөрчүлүгү пайда болгон. Бүгүнкү күнү нота жазуу өнөрчүлүгүн жалпы адамзат өздөштүргөн толук баалуу каражат катары түшүнөбүз.

Албетте, дүйнө элдеринин дээрлик бардыгынын кылдуу музыкалык аспаптары бир гана күүлөнүштө болуп, ар бир үн которулбай өз ордунда турган үчүн азыркы ноталык жазуулар аркылуу үйрөнүү ыңгайлуу. Ал эми кыргыз комузу аткарыла турган музыкалык чыгарманын өзгөчөлүктөрүнө карата 18 (он сегиз) ирет которулуп күүлөнөт.

Демек, керектүү үндөрдүн кайсыл чекиттен таап, кайсыл манжа менен басуу керектигин 18 жолу которуп үйрөнүүгө туура келет. Башкача айтканда, комузду толук кандуу үйрөнүү үчүн 18 түрлүү музыкалык аспап үйрөнгөнчөлүк аракет талап кылынат. Бул өзгөчөлүктү комуз чертүүнүн же үйрөнүүнүн ыңгайсыздыгынан эмес, бабаларыбыз комуз аспабын бөлөктөргө салыштырмалуу 18 эсе бийик деңгээлге көтөрө билгендигинде деп баалашыбыз керек. Себеби, ар бир которулуп күүлөнгөн сайын комуз дүйнөсү ошончолук көркөмдүгү артып, ар бир жолу жаңы музыкалык боёктор менен байып турат. Андан сырткары, үн бийиктиктерине ылайыктап которуп күүлөш үчүн дагы муктаждыктар бар. Мисалы, бүгүнкү комуз үйрөнүү үчүн түзүлгөн окуу куралдары (китептер) негизинен **ля** нотасына тууралап жазылган. Себеби, негизги нотаны **ля** добушуна тууралап жазганда гана кайсыл мерчемде (позицияда) кайсыл ноталар бар экени жана ал ноталарды кайсыл манжалар менен басып ойноо керектигин ажырымдоого болот. Эгерде ырчынын үн бийиктигине же аткарыла турган чыгарманын маанайына карата негизги үн **ля** нотасынан өзгөрүп, которулуп жазылса, анда мерчемдеги (позициядагы) бардык ноталар алмашып калат. Ал алмашылган ноталарды керектүү манжалар менен издеп таап басыш үчүн жаңы көнүгүүлөрдү жасап, көптөгөн убарачылыктан өтүш керек. Европалык нотада жарым тондуктардан түзүлгөн 12 түрлүү үн бийиктиги чагылдырылган. Демек, 18 түрлүү которуп күүлөгөндөн сырткары, 12 түрлүү үн бийиктигиндеги тоскоолдуктарды кошкондо европалык нота жазмалары менен үйрөнүш үчүн комузга 30 түрлүү тоскоолдук келип чыгат. Андан сырткары оң колдун жана сол колдун манжалары аткарган көптөгөн ыкмалар, комуз кылдарынын ар кандай үн алышуусун европалык нотага чагылдыруу мүмкүн эмес. Ага кошумча дүйнө элдеринде учурабаган «Кол ойнотуу» деген өзгөчөлүгүбүз бар.

Албетте, көптөгөн татаалдыктарды жөнөкөйлөтүп, комуз үйрөнүүчүлөргө жеңил болсун үчүн жаңы ыкмадагы нота жазуу зарылдыгы келип чыкты. 1974-жылы Ак-Талаа райондук балдар музыкалык мектебинен башталган иш тажрыйбамдын жыйынтыгын жалпы комуз үйрөнүүчүлөргө тартуулап, Кыргыз рухунун эң бир маанилүү кенчи болгон комуз дүйнөсүнө жаштарыбызды чакырмакчымын.

АСПАПТЫ ҮЙРӨНҮП БАШТОО

Албетте, комузда музыкалык чыгарманы аткаруу же үйрөнүп баштоо үчүн эң ириде аткарыла турган чыгарманын өзгөчөлүгөнө карата комуз кылдары туура күүлөнүшү шарт.

Комузду күүгө ылайыктап толгоосун келтирүүгө үйрөнүү бир топ убакытты талап кылат. Музыкалык туйгусу (слух) күчтүүлөр жарым жыл же бир жыл такай комуз менен алектенсе күүлөнгөндү үйрөнүп алат. Ага чейин устаты же мугалими күүлөп бериши керек. Комуз үйрөнүү үчүн бир катар көнүгүүлөрдү аткарыш шарт.

1. Комузду туура кармоого үйрөнүү керек. Ал үчүн комуздун моюну сол колдун бармак жана сөөмөй манжаларынан түп жагына кармалып, алакан комуздун моюнуна тийбегендей коомай абалда болот. Сөөмөй, ортон, атыжок, чыпалак манжалары комуздун капкагы тарапка багытталып, комуз кылдарына кыйгач жайгашат.

2. Колдорду жана манжаларды туура пайдалануу шарт. Оң колдун билеги бир аз бүгүлүңкү абалда болуп, манжалар бош же эркин абалда кармалат. Бармактан башка манжалар комуз кылдарын тырмактардын сырты менен төмөн карай чертүүгө ылайыкташкандай болууга тийиш. Комуз кылдарын жогортон төмөн карай ырааттуу чертүүгө көнүгүү учурунда чыканакка чейин катып калган сыяктуу эмес билек муун эркин кыймылдап туруусу керек.

Оң колдун шилтеминде жалаң эле төмөн карай шилтеп чертүү эмес комуз кылдарын өйдө карай тартып чертүү ыкмасы дагы керектелет. Өйдө шилтеп же тартып чертүү үчүн сөзсүз түрдө оң колдун бармагынын тырмак сыртын пайдаланабыз. Төмөн карай шитегенде бармак кылга тийбегидей бир аз бүгүлүңкү абалда болот. Ал эми өйдө шитөө же тертип чертүү учурунда берки манжалар кылга тийбегидей бүгүлүңкү абалда болот. Бул көнүгүүлөрдү жакшылап өздөштүргөндөн кийин нота ордуна колдонулуучу эн белгилерди үйрөнүүгө киришебиз. Эн белгилерди иштин жүрүшүнө карата улам тактап үйрөнүү талапка ылайык.

2 – бөлүм

ЭН БЕЛГИ – КОМУЗ ҮЙРӨНҮҮНҮН ЖАҢЫ ЖАНА ТАК ЖОЛУ

КИРИШҮҮ

Эн белгилерге коюлган көптөгөн коштомо белгилерди салттуу нота белгилерине кошпой же колдонбой койсок, анда мурдагы окуу китептериндеги мүчүлүштүктөр кайталанып, комуз үйрөнүүчүлөргө ыңгайсыздык түзүлөрү анык. Ошондуктан комузга ойноло турган күүлөрдү салттуу нотага түшүргөндө демейдеки ноталык жазуулардын эрежелеринен сырткары коштомо белгилер жана ыкмаларды киргизүү муктаждыгы келип чыкты.

Комуз үйрөнүүдөгү татаалдыктардын биринчиси күүлөрдөгү үч үндүктөрдү салттуу нотага түшүргөндө негизги обонду туюндурган нота кайсы, коштомо үн кайсы экендигин ажыратууга кыйынчылык туудурат.

Экинчиси, үчүнчү кыл ачык добуш берип же бурдон иретинде ойнолгон учурлары көп. Ал бурдондук үн берүүчү нотаны дайыма ноталык белгиге түшүрө берүү убарачылык пайда кылат. Ага кошумча, ал бурдондук нота дагы негизги добуш сыяктуу ноталык белгилер менен катар жазылганда, ноталардын окулушуна, негизги үндүн ажырымдалышына татаалдык жаратат.

Үчүнчүдөн, музыканын жүрүшүнө карата комуз кылдарында биринин добушу токтой электе экинчисине музыка ойноого туура келет. Ал татаалдыктардан жана ыңгайсыздыктардан арылуу үчүн салттуу нота жазуу эрежелеринен бир аз четтеп, энбелгилерде колдонулган эрежелерди пайдаланууга туура келди. Ал өзгөчөлүктөрдү ажырымдап үйрөнүү үчүн ар бир жаңы белгилерди энбелгилердин эрежесине салыштырып карап туруу талапка ылайык.

Дагы бир көңүл бура турган нерсе, буга чейин кыргыз музыка жазмасында колдонулбай келген чейрек тондуктар жазууга кирди. Байыркы музыкалык мурастар катары бааланган камбаркандар баштаган комуз күүлөрүнүн жана эски ырлардын көпчүлүгү чейрек тондуктар менен ойнолот. Мисалы, «Сынган бугу» күүсүн жарым тондуктардан түзүлгөн европалык үлгүдөгү 12 добуштук системага салып оркестирлештирген үчүн көп жылдар бою ошол бузулган калыбында угуп келе жатабыз. Ал жөнүндө 2007-жылы «Кыргызстан Маданияты» жумалык гезитине жазып чыктым эле. Себеби, «Сынган бугу» күүсүндөгү айрым кайрууларды мажор кылып ойногондо дагы, минор кылып ойногондо дагы музыканын маанайы бузулат. Бузулбаш үчүн ал кайрууларды мажор менен минордун ортосундагы чейрек тондукту басып ойнош керек. Андай бузулган маанайдагы мурастар толтура. Ал макалага каршы пикир жазган же айткан эч ким болгон жок. Бактыга жараша бул пикирди илимий жактан далилдеп, Кыргыз улуттук консерваториясынын илимпоз окутуучусу Кыдырбек Кайкиев «Нурактын күүлөрү» деген 2009-жылы чыккан китепке жазып, тастыктап чыкты.

Демек, музыкалык тумушубузда кылымдар бою жашап, сакталып келе жаткан чейрек тондуктар бул китепке кадыресе турмуштук чындык катары киргизилди. Негизи эле 1974-жылдан баштап балдардын музыкалык мектебинде комуз өнөрчүлүгү боюнча сабак берип баштаган себептүү көп жылдык тажрыйбадан улам ушул китеп жаралды. Албетте, «көч бара-бара түзөлөт» демекчи, бул китептеги мүчүлүштүктөр бара-бара түзөлөр. Түзөтүү ишине дүйнөнүн көптөгөн музыка билермандары киришкен күн дагы келер. Себеби, көптөгөн дүйнөлүк фестивалдарга катышып, комуз музыкасына тамшанып, таңгалбаган бир дагы

музыкант көргөн жокмун. Дүйнөлүк конкурста биринчиликти утуп алган америкалык скрипкачы, замандашым жана пикирлешим Михо Пагашник айткандай балким жакынкы жылдарда комуз музыкасы бүт дүйнөгө сенсация жаратып, дүйнө элинин турмушуна кириши мүмкүн. Ага чейин башат жол катары ушул китепти сунуштай туралы.

ЭН БЕЛГИ БОЮНЧА ТҮШҮНДҮРМӨЛӨР

Албетте, комуз чертүүгө үйрөнүш үчүн адегенде комуз кылдарын керектүү толгоого бурап, кылдарды үндөштүккө келтиребиз. Аны аткарыш үчүн атайын белгилерди пайдаланып, үндөрдүн аралыгын (интервал) туюндура турган белгилерди коюбуз зарыл. Европалык салттуу нотага ылайык секунда – 2, терция – 3, кварта – 4, квинта – 5 жана башкалар туюнтулду. Кыргызча аталышына ылайык комуз кылдарын

ортоңку кылга ылайыктап сол тарапка бурап күүлөгөн *Насыйкат* күүлөнүшүн - деп туюндурдук. Комуз кулактарын оң тарапка бурап күүлөгөн *Камбаркандар*

буроосун

деп туюндурдук. Ошого эле катар музыкалык сабаты

барларга ыңгайлуу болуш үчүн салт болуп калган же түшүндүрмөнү дагы колдондук,

1. Эн белгилердин негизги туюнтулушу болуп комуз кылдарынын шарттуу сүрөтү эсептелет. Буга чейин калыптангандай комуз кылдары төмөнкү жогору карай эсептелет:

III - же үстүнкү кыл
II - же ортоңку кыл
I - же астыңкы кыл

2. Комуз кылдарынан керектүү үндү табыш үчүн мерчемдерди (позиция) ажырата билиш керек. Комуздун моюн бөлүгүндө мерчемдердин болжолдуу көрүнүшү төмөнкүчө

Мерчемдерди так ажыратып комуз кылдарын басмайынча музыка бузулат жана эн белгилерди жазууда дагы өтө тактык талап кылынат.

3. Европалык нота сызыктарынын башына кайсыл сызык кайсыл нотаны билдирээрин туюндурган ноталык же музыкалык ачкыч коюшат. Биз болсо музыка кайсыл мерчемде ойноло тургандыгын туюндурган ачкыч коёбуз.

I	3-кыл	III	III-кыл
II	2-кыл	II	II-кыл
I	1-кыл	I	I-кыл

¹ - чыпалакты коюп басуу

4. Оң колго тийиштүү аткаруу ыкмалары жана белгилери:

 - шар чертүү же оң колдун бармактан башка манжаларынын тырмактарынын сырты аркылуу комуз кылдарын жогортон төмөн карай чертүү

 - оң колдун сөөмөй манжасынын тырмагынын сырты менен төмөн шилтеп чертүү

 - бармактын тырмагынын сырты менен өйдө шилтеп чертүү

 - бармак жаздыкчасы менен көрсөтүлгөн кылды төмөн карай шилтебестен, ирмеп чертүү

 - оң колдун бармак жаздыкчасы менен көрсөтүлгөн кылды чымчып тарткан сыяктуу курч добуш чыгарып чертүү

 - оң бармактын тырмагынын сырты менен көрсөтүлгөн кылды өйдө карай ирмеп (шилтебестен) чертүү

 - жарым шилтеп чертүү же шилтеп чертүү менен терип чертүүнүн ортосундагы маанайда оң колдун сөөмөйүнүн тырмагынын сырты менен төмөн карай чертүү. Бул ыкмада билек муунун жардамга келип, терип чертүүгө караганда эки же үч кылдын катышуусу менен чыгарма демдүүрөөк аткарылат

 - жогорудагы ыкма бир аз басым жасоо менен аткарылат

 - оң колдун сөөмөй жаздыкчасы менен өйдө карай ирмеп, жарым шилтем маанайында аткарылат

 - оң колдун сөөмөй тырмагынын сырты менен көрсөтүлгөн кылдар төмөн карай терип чертилет. Бул ыкмада оң колдун бармагы менен атыжок манжалары комуздун капкагына таянып, билек муун кыймылсыз абалда болот

 - оң колдун сөөмөй жаздыкчасы менен көрсөтүлгөн кылдар өйдө карай терип чертилет

 - оң колдун бармагы менен сөөмөйү аралыктары ачык кармалып комуз кылдарын бир шилтем менен төмөн карай чертип өтөт. Натыйжада комуз кылдарына катары менен эки урмак (удар) тийип өтөт жана байкалууга тийиш

 - жогорудагы ыкма тетирисинен бармактын тырмагынын сырты менен өйдө шилтеп башталып, сөөмөй жаздыкчасынын кошумча ирмеми аркылуу ишке ашырылат.

 - бул ыкма атыжок, ортон, сөөмөй манжаларынын тырмактары бармак манжасына кыстарылып, атыжоктон баштап сөөмөйгө чейин комуз кылдарын төмөн карай чертип өтөт. Натыйжада бир урмактын (удардын) ордуна үч урмак болгон сыяктуу добуш берилиши керек. Бул ыкма европалык нотадагы трель сыяктуу аткарылат.

 - жогорудагы ыкма тетирисинче атыжок манжасынын жаздыкчасы менен өйдө карай ирмеп башталып, аны ортон, сөөмөй манжалары коштоосу керек. Натыйжада жогорудагы ыкма сыяктуу бир урмак менен үч добуш чыгаргандай асер берүүгө тийиш. Оң колдун манжаларынын туюнтулушун

(**б**) - Эгерде **б** тамгасы III же II кылга жазылып кашаага алынган болсо, анда ошол көрсөтүлгөн кылды оң колдун бармагы менен жаап, үнүн чыгарбай туруу керек.

5. Сол колго тийиштүү эн белгилер:

Сол колдун манжалары керектүү мерчемде, керектүү добуштарды чыгаруучу беренедеги комуз кылдарын басуу милдетин аткарат. Андыктан сол колдун манжаларын туюнтуш үчүн өзүнчө эн белгилер талап кылынат. Үйрөнүүчүлөр чаташып калбас үчүн азыркы тамгалардан ажырымы чоң Энесай боюндагы кыргыз тамгаларын пайдаланганыбыз талапка ылайык. Ал тамгалардын бизге билдирген белгилер:

1. - бармакты билдирген «б» тамгасы,
2. - сөөмөйдү билдирген «с» тамгасы,
3. - ортонду билдирген «о» тамгасы,
4. - атыжокту билдирген «а» тамгасы,
5. - чыпалакты билдирген «ч» тамгасы.

 (бурдон)- комузда музыка ойногондо көбүнчө үстүнкү же III-кыл бош иретинде ачык үн берип турат. Ошон үчүн бурдонду «» белгиси менен белгиледик. «» белгиси турса же үстүнкү кыл эч кандай белги коюлбай ачык калса – демек, бурдон ойнолоорун түшүнөлү

 - бул белги кылды баспай ойнолот. Ушул белги комуз кылдарынын кайсынысына тууралап жазылса ошол кыл ачык ойнолууга тийиш

 - бул белги турган чекитти сол колдун сөөмөй менен басып ойноо

 - ортон менен басып ойноо

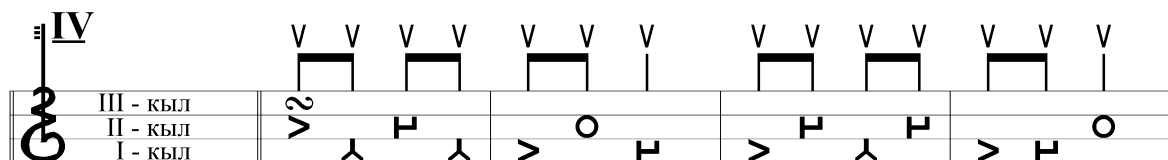
 - атыжок менен басып ойноо

 - чыпалак менен басып ойноо

 - бармак менен басып ойноо

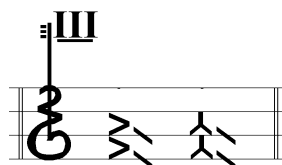
Мисалы, М. Абдраевдин «Кулунум» деген чыгармасын үйрөнүп көрөлү:

«Кулунум»

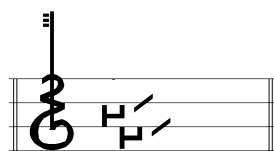
The musical notation for «Кулунум» consists of three staves. The first staff has a key signature of IV. The second and third staves contain various symbols: , , , , , , and .

Кошумча белгилер:

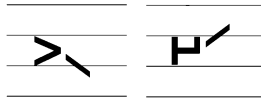
The musical notation shows a key signature of III and a wavy line symbol.

- бул белги кадимки нота жазмаларында колдонулган ачкычтык белги (ключевой знак) сыяктуу ортон жана чыпалак белгилерин бир берене ылдый чанакты көздөй жылдырып басууну билдирет. Башкача айтканда «» сыяктуу берилген нотаны жарым тонго көтөрүп ойноо керек

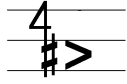

The musical notation shows a key signature of III and a flat symbol.

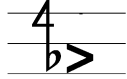
- бул сыяктуу белгилер көрсөтүлгөн эн белгини бир берене же жарым тон жогору (комуздун моюн жагына) жылдырып ойноону билдирет. Б.а. кадимки ноталык жазмалардагы «» белгисинин милдетин аткарат

- Эгерде жогорудагы белгилер эн белгилердин жанында жазылса ошол белги бир берене (лад) же жарым тон ылдыйлатып (>) же жогорулатып (H') басып ойнолууга тийиш.

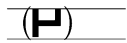
- Берилген нотаны чейрек тонго жогорулатат. Б.а. берилген эн белгини мажор эмес же минор эмес мажор менен минордун ортосун басып ойноо керек

- Бул белги берилген нотаны чейрек тонго төмөндөтүп ойноону билдирет

- Эгерде эн белгинин оң тарабында туура сызык (>) коюлса, анда ал белги жазылган үндү керегинче узартат. Ал кылдын же нотанын үнү ошол кылдагы экинчи белги же нота учураганга же такт бүткөнгө чейин токтотулбайт.

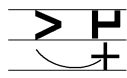
- Кашаага алынган эн белгини ошол көрсөтүлгөн манжа менен кылдын үнүн чыгарбай бууп (б.а. манжанын жаздыкчасын жеңил тийгизип) токтотуп туруу керек

- Эгерде кашаанын жанына тире белгиси коюлса, анда бууп коюу ыкмасы ошол кылда жаңы нота жолукканга чейин же такты бүткөнгө чейин үн чыкпагыдай бууп ойнолуусу керек.

- Бул белги кадимкидей аткарылат. Бирок музыканы негизги өзөгүнө кошумча же жардамчы үн катары көңүлгө алынат. Албетте, музыканын негизги өзөгү таза эн белгилер менен туюнтулат.

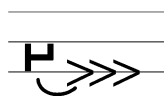
- Мындай белги кадимки нотадагы улаштырып ойноо (легато) белгисин туюндурат. “+” белгиси турган нота андан мурда жазылган манжа менен тырмап же аймап коюу ыкмасы аркылуу оң колдун катышуусу жок ишке ашырылат.

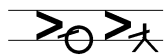
- Көрсөтүлгөн эн белгинин тарабына удаалаш кошумча көрсөтүлгөн манжаны оң колдун катышуусу жок ирмеп коюу керек. Б.а. нахшлаг сыяктуу аткарылат

- Көрсөтүлгөн эн белгини аткараарда кошумча көрсөтүлгөн манжаны оң колдун катышы жок ирмеп тартуу менен башташ керек. Б.а. кадимки нотадагы форшлаг сыяктуу.

- Берлиген эн белгини бир нече ирет көрсөтүлгөн манжанын жеңил ургулоосу (удары) менен шөкөттөө керек.

- Бул белгини нахшлагдын жеңилдетилген түрү катары караса болот. Б.а. негизги нотага билинээр-либинбес маанайда кооздук бериш үчүн колдонулат.

- Берилген кылды сол колдун бармагы менен бууп, үн чыгарбай туруу керек.

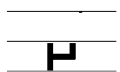
- Эгерде кашаанын жанына тире белгиси коюлса, анда ошол кылда жаңы белги жолуккенга чейин же такт бүткөнгө чейин бууп чертүү улантылат.

- Көрсөтүлгөн манжаны бир аз өйдө-ылдый жылдыруу менен ойноо керек.

Үндүн созулуштары тууралуу

Созулуштарды туюндуруу үчүн кадимки нота жазмаларындагы белгилерди пайдалануу талапка ылайык. Себеби, музыкалык сабаты барларга дароо түшүнүктүү болот.

- Комуз музыкасында кылдардын термелүү мөөнөтү кыска болгон үчүн эң узак созулушту кадимки нотадагы жарым созулма (половинная) белгисинен баштайбыз. Биздин эн белгилерибизде жарым созулма белгини туюнтуш үчүн кадимки нотадагы төрт үлүшкө (доляга) туура келген бүтүн созулманы жазган сыяктуу таякчасыз эн белги коюуну туура таптык. Себеби, бүтүн созулмага туура келгидей төрт үлүшкө (1-и, 2-и, 3-и, 4-и) чейин созулушту камсыз кылууга көпчүлүк комуздардын мүмкүнчүлүгү жетпейт. Ошон үчүн таякчасыз жазылган эн белгини жарым созулуштагы нота деп эсептеп, эң узак созулушту туюнтууну ошондон баштайбыз

- Таякча коюлган эн белги жогорудагы жарым созулуштун экиден бир бөлүгүнчө созулушту туюндурат. Б.а. кадимки нотадагы чейректик созулуштагы ноталык жазылышка дал келет. Бул созулуш бүтүн нотанын 1/4 үлүшүнө туура келген үчүн аны төрттүк же чейректик деп аташат.

- Эгерде таякчалардын башын туура сызык бириктирип турса жогорудагы чейректик созулуш дагы жарымынча кыскарат. Бул созулуш бүтүн созулуштагы нотанын сегизден бир бөлүгүнө туура келген үчүн бул белгини «сегиздик» деп атап коюшкан

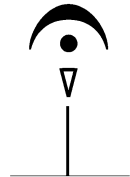
- Эгерде эн белгилердин таякчаларын эки катар туура сызык бириктирип турса, анда жогорудагы сегиздик созулуш дагы эки эсеге кыскарганын түшүнөбүз. Б.а. бул созулуш бүтүн созулуштун он алтыдан бир бөлүгүнө туура келген үчүн аны «он алтылык» деп аташат

- Дал эле жогорудагы ыкманын жардамы менен 8-дик добуштардын созулуштарынын кыскаруусунун кийинки этабында он алтылык созулуш дагы эки эсеге кыскарган үчүн аны «отуз экилик» деп аташат. Ал белги таякчалардын баштары үч катар сызыкчалар аркылуу бириктирилип туюнтулат. Демек, бул созулуш бүтүн созулуштагы нотанын отуз экиден бир бөлүгүнчөлүк убакытка туураланып созулууга тийиш

- Дал эле жогорудагы ыкманын жардамы менен үн кыскартылган созулуштарынын эң кыска туюнтулушун «алтымыш төрттүк» деп аташат. Себеби, бүтүндүк созулуштагы нотанын алтымыш төрткө бөлгөндөн кийинки бир үлүшүнө туура келген созулушка ээ болгон өтө кыска созулушка туш болобуз.

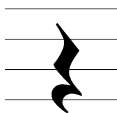
- Бул белгини кадимки нота жазууларында «фермата» деп аташат. Бул белги коштогон нота музыканын мүнөзүнө жана аткаруучунун табитине жараша узак созулушка ээ болот.

- Эгерде эн белгинин жанына чекит коюлса, анда ал эн белгинин созулушу жарымынча узарат.

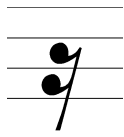
- Эгерде эн белгинин төмөн жагына чекит коюлса, анда ал кадимки нотадагыдай үндү үзүп ойноону билдирет

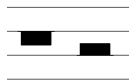
- Бул белги кадимки нотадагы чейректтик созулуштагы тыным (пауза).

- Сегиздик созулуштагы тыным (пауза).

- Он алтылык созулуштагы тыным (пауза). Бул белгинин канатчалары көбөйгөн сайын «он алтылык», «отуз экилик» ж.б. болуп улам кыскарып баштайт.

- Андан сырткары 4 үлүшкө созулган бүтүндүк созулуштагы, 2 үлүшкө созулган жарым созулуштагы тынымдык (паузалык) белгилер колдонулушу мүмкүн.

Шарттуу белгилер:

1. Дүйнөнүн бөлөк калктарынын музыкалык аспаптарынан комузда ойноонун өзгөчө айырмасы, анын үстүнкү кылы көбүнчө ачык (бурдон түрүндө) ойнолот. Жогоруда эскертилген ыңгайсыздыктардан кутулуш үчүн бурдон белгисин «О» белги менен белгилөө талапка ылайык. Бул белги тактынын акырына чейин же үстүнкү кылдан ойноло турган нота жолукканга чейин созулууга тийиш.
2. Негизги обонго кошумча добуш берген үндү нотага түшүрүү үчүн кошумча нотанын үстүнөн бастыра жазылган «/» белгини пайдаланалы. Эгерде ал белгинин оң тарабына сызыкча коюлса, анда ал нота жогоруда бурдон белгиси сыяктуу алдынан жаңы кошумча белги жолукканга чейин же тактынын акырына чейин ойнолууга тийиш. Ал ыкманын максаты негизги обонду окуганда кошумча ноталар көзгө уруна берип, алаксытпаш үчүн.
3. Комузда ойноонун дагы бир өзгөчөлүгү, музыканын жүрүшүнө жараша айрым кылдарды же ноталарды бууп токтотуу ыкмасы колдонулат. Бууп токтотуу ыкмасын манжалардын баштамгасы менен туюндуруп, аны кашаага (скопкага) алуу менен белгилейбиз. Ал тамгалар кайсы нотанын ордуна жазылса ошол чекиттен кылды акырын же жеңил сүйөп басуу менен ишке ашырылат.
4. Негизги обонду туюндурган музыкалык добуш кийинки добушка үндөшүп созулган учурлар көп кездешет. Ал өзгөчөлүктү туюндурush үчүн созула турган нотанын оң тарабына сызыкча коюу талапка ылайык.
5. Салттуу нотага түшүрүлгөн комуз күүлөрү үйрөнүүгө жеңил болсун үчүн бир гана I октаванын **ля** нотасына (тональносунa) тууралап күүлөнөт. Себеби, мурда жазылган айрым китептерде комуз күүлөрү радиого кайсыл тональносто жазылса ошол тональносто нотага түшүрүлгөн. Албетте, тональнос ар бир которулган сайын комузда сол колдун манжаларынын басуу тартиби (апликация) алмашып турат. Демек, үйрөнүүчү ар бир жолу жаңы тоскоолдуктарга кабылат. Бул ыңгайсыз абалдан кутулуу үчүн комуз кылдарын **ля** тональносунa күүлөсөк, анда ар бир нотаны кайсыл манжа менен басуу керектигин тез өздөштүрүп алабыз.

Башка бардык белгилер мурдагы комуз боюнча окуу куралдарында колдонулган белгилерге шайкеш келет. Албетте, комуз өнөрчүлүгүн жогорку деңгээлде өздөштүрүү үчүн сапаттуу үн берген аспап керек. Начар үндүү аспап үйрөнүүчүнүн табитин жана угуу же үндү талдоо сезимин (слухун) бузуп, иштин илгерилөөсүнө кедергисин тийгизет. Ал эми чоң сахнада ийгиликке жетүүнүн бирден бир таянычы музыкалык аспаптын сапатына байланыштуу экендиги талашсыз.

3 – бөлүм

КУУ САБАКТАРЫ

АЛГАЧКЫ КӨНУГҮҮЛӨР

1 – көнүгүү:
Эн белги менен

Кулунум

А. Малдыбаев

4 5

1 2 3

Шашпай, көңүлдүү

IV

3

5

Ку - лу - нум - дун ку - ла - гы

7

Кы - я кес - кен ка - мыш - тай,

9

А - та - сы - нан ай - ны - байт,

11

Ту - кур э - мес ча - лыш - тай.

2. Кишенеген дабышы,
Жылаажындан үнүндөй.
Куйрук, жалы үлбүрөйт,
Ыйык үкү жүнүндөй.

3. Кулунумду кулпунтуп
Өстүрөмүн, таптаймын.
Өзүм минип, жулкунтуп,
Элдин чегин сактаймын.

Кулунум

А. Малдыбаев

Шашпай, көңүлдүү

IV

5 Ку - лу - нум - дун ку - ла - ғы,

7 Кы - я кес - кен ка - мыш - тай.

9 А - та - сы - нан ай - ны - байт.

11 Ту - кур э - мес ча - лыш - тай

2. Кишенеген дабышы,
Жылаажындан үнүндөй.
Куйрук, жалы үлбүрөйт,
Ыйык үкү жүнүндөй.

3. Кулунумду кулпунтуп
Өстүрөмүн, таптаймын.
Өзүм минип, жулкунтуп,
Элдин чегин сактаймын.